

К17

3411-р

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА**

Каленська Алла Вікторівна

УДК 356.13(477)«1921-1939»

**ПРИКОРДОННІ ВІЙСЬКА ОДПУ-НКВС СРСР
НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ
У 1921-1939 РР.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук



Київ – 2012

8425

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Потильчак Олександр Валентинович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, Інститут історичної
освіти, кафедра джерелознавства і спеціальних
історичних дисциплін, завідувач.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
Шарпатий Віктор Григорович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, Інститут української
філології, професор кафедри історії та етнополітики;

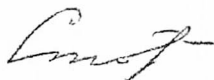
кандидат історичних наук
Завальнюк Костянтин Вікторович,
Державний архів Вінницької області,
головний спеціаліст.

Захист відбудеться «21» вересня 2012 р. о «12» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д/26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «14» серпня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради



Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Окреслена кордоном суверенна територія – невід’ємна ознака будь-якої держави, а охорона державних рубежів завжди була й залишається важливим чинником політичної та економічної стабільності, збереження суверенітету й територіальної цілісності.

Із встановленням на початку 1920-х рр. радянської влади на Правобережній Україні західний і південно-західний кордони Української СРР стали кордоном Радянської Росії (з 1922 р. – СРСР) з Польщею та Румунією. Напружений характер відносин СРСР із цими державами у міжвоєнний період визначав і специфіку служби дислокованих на Південно-Східній Волині та Поділлі прикордонних загонів ОДПУ-НКВС СРСР. Виконуючи важливі для режиму політико-ідеологічні функції, радянські прикордонники налагодили стосунки з місцевим населенням у культурно-освітній, економічній, соціальній сферах, інтегрувалися у місцевий соціум, пережили політичні чистки та репресії, а також, як структура органів державної безпеки, брали участь у репресивних акціях.

Науково-теоретична актуальність дисертаційної теми визначається тим, що історія створення, розбудови та функціонування прикордонної охорони ОДПУ-НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 20-х – 30-х рр. ХХ століття через утаємниченість цих відомств є малодослідженою. Вивченню проблеми в окреслених хронологічних рамках додає значимості потреба глибшого аналізу механізмів функціонування різних ланок сталінської репресивно-каральної системи в Україні. Історичне дослідження радянського досвіду охорони державного кордону в період становлення та зміцнення сталінського тоталітаризму і сьогодні не втрачає своєї суспільної актуальності, адже зберігається небезпека міжнародного тероризму та потенційні загрози економічним, політичним і військово-оборонним інтересам України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є практичною реалізацією частини науково-дослідницької проблематики кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова “Актуальні питання джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін”. Тема дисертації затверджена вченою радою університету 23 лютого 2012 р., протокол № 7.

Мета дисертаційної роботи полягає в комплексному, різноаспектному аналізі особливостей організації, розбудови, службової та позаслужбової діяльності підрозділів ОДПУ-НКВС з охорони державного кордону з Польщею та Румунією в межах Поділля і Південно-Східної Волині у 1921-1939 рр.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких наукових завдань:

– із сучасних методологічних позицій проаналізувати стан наукової розробки проблеми організації та діяльності прикордонних військ ОДПУ-НКВС на Поділлі та Південно-Східній Волині, встановити повноту її джерельного забезпечення, окреслити застосовані в дисертації методологію, методи дослідження, з'ясувати окремі спеціальні терміни;

– на прикладі окреслених географічними межами дослідження регіонів з'ясувати історичні обставини створення, функціональні завдання, форми і структуру радянської прикордонної охорони, організаційно-правові аспекти її становлення в Українській СРР і становище на кордоні у 1921-1924 рр.;

– розглянути організаційно-структурні, нормативно-правові, службово-оперативні та військово-технічні питання розвитку прикордонної охорони в досліджуваному регіоні у 1924-1939 рр.;

– висвітлити зміст, окреслити та проаналізувати особливості службово-бойової діяльності прикордонних загонів на Поділлі та Південно-Східній Волині у визначений хронологічний період;

– встановити організаційні форми і розглянути зміст стосунків прикордонників із місцевим українським населенням у політико-ідеологічній, культурно-освітній, економічній та соціальній сферах, оцінити характер і рівень їх самоорганізації;

– з'ясувати функції та напрямки діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням прямих обов'язків з охорони кордону, зокрема участь у карально-репресивних акціях;

– узагальнити результати дослідження службово-бойової та позаслужбової діяльності прикордонників Поділля та Південно-Східної Волині; з огляду на функціональні завдання служби, оцінити її ефективність в умовах формування та утвердження тоталітарної влади.

Об'єктом дослідження в дисертації виступає система органів і підрозділів ОДПУ-НКВС з охорони державного кордону.

Предметом дослідження є організація прикордонної охорони, напрямки, форми, специфіка та наслідки службової та позаслужбової діяльності прикордонних підрозділів ОДПУ-НКВС в Україні.

Хронологічні межі дисертації окреслюються 1921-1939 рр. Нижня хронологічна межа визначається встановленням охорони на кордонах із Польщею та Румунією. Верхня – початком Другої світової війни, вступом радянських військ на територію західної України, Північної Буковини та Бессарабії і перенесенням ліній кордонів СРСР із Німеччиною та Румунією на захід і південний захід. Досліджуючи передумови становлення прикордонної охорони на західній і південно-західній ділянці кордону УСРР, авторка розширює нижню межу дисертаційного дослідження 1917-1918 рр.

Територіально-географічні межі дослідження охоплюють прикордонну зону Української СРР (з 1936 р. – Української РСР) у межах регіонів Південно-Східної Волині і Поділля, що за адміністративним поділом 1920-х рр. утворені Шепетівська, Проскурівська, Кам'янецька та Могилівська округи. За адміністративно-територіальним поділом УРСР 1930-х рр. – це території Кам'янець-Подільської та Вінницької областей.

Методологічною основою дослідження є загальні принципи історизму, проблемно-хронологічного аналізу, багатофакторності та об'єктивності. У процесі роботи над дисертацією були використані спеціальні та загальнонаукові історичні методи. Серед спеціальних методів історичної науки в дисертації залучено: порівняльно-історичний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний,

типологічний метод; методи комплексного підходу, компонентного аналізу історичних явищ, ретроспективний, метод періодизації. Їх застосування зумовлювалося специфікою проблеми і завданнями дослідження. Загальнонаукові історичні методи дали змогу виявити та опрацювати фактичний матеріал, пов'язаний із створенням і функціонуванням системи охорони кордону на Поділлі та Південно-Східній Волині.

Наукова новизна дослідження полягає в постановці та розробці авторкою актуальної в науково-теоретичному і суспільно-практичному плані маловивченої проблеми становлення та діяльності радянської прикордонної охорони на Поділлі і Південно-Східній Волині в період становлення та зміцнення сталінського тоталітаризму в СРСР у 20-х – 30-х рр. ХХ століття. У дисертації *вперше*:

- залучено до наукового обігу раніше невідомі, або ж недоступні дослідникам документи центральних і місцевих органів влади, партійних органів, митниць, прикордонних формувань, інших підрозділів ОДПУ-НКВС на території України з фондів центральних, регіональних, галузевих державних архівів України;

- з урахуванням конкретних історичних умов розглянуто організаційно-структурні, нормативно-правові, службово-оперативні та військово-технічні питання розвитку радянської прикордонної охорони на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921 – 1939 рр., зокрема, проаналізовано особливості службово-бойової діяльності особового складу Славутського, Ямпільського, Волочиського, Кам'янець-Подільського та Могилів-Подільського прикордонних загонів ОДПУ-НКВС СРСР;

- виходячи з сучасних методологічних засад, висвітлено участь особового складу прикордонних загонів Поділля і Південно-Східної Волині в ідеологічній та політико-пропагандистській роботі серед населення, розкрито конкретні напрямки цього впливу в культурно-освітній та соціально-економічній сферах, зокрема визначено роль прикордонників у боротьбі з неписьменністю, оборонно-спортивній роботі з молоддю та розгортанні позаекономічних форм стимулювання трудової активності громадян;

- з урахуванням особливого статусу прикордонної охорони, як структурної складової радянських органів державної безпеки, простежено характер репресій серед особового складу, а також участь прикордонників у репресивних акціях сталінського режиму шляхом виконання невластивих їм прямих службово-бойових діяльності інформаційної, наглядової та репресивної функцій.

Практичне значення роботи визначається сукупністю науково-теоретичних і прикладних можливостей використання його результатів. Авторські положення та висновки можуть бути залучені в процесі подальшого дослідження історії радянської прикордонної охорони на території України, для підготовки нормативних і спеціальних навчальних курсів, у науково-просвітницькій діяльності, військово-патріотичному вихованні молоді.

Напрацювання дисертації можуть враховуватися також при вирішенні загальних і спеціальних питань реформування національної системи прикордонної безпеки України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків авторки. Напрацювання, що належать співавторам, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження здійснена в ході роботи 7 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференцій. Положення та висновки дисертації обговорювалися на Другій історично-краєзнавчій конференції “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” (Меджибіж, 2009); Третій Могилів-Подільській науково-краєзнавчій конференції (Могилів-Подільський, 2009); XXII всеукраїнській науковій історично-краєзнавчій конференції “Минуле та сьогодні: краєзнавчі дослідження”, присвяченій 360-річчю створення української козацької держави (Вінниця, 2009); Третій історично-краєзнавчій конференції “Міста і села Правобережної України” (Меджибіж, 2009); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції “Воєнна історія Поділля та Буковини” (Кам’янець-Подільський, 2009); Міжнародній науковій конференції “Краєзнавство і учитель – 2010” (Харків, 2010); Четвертій історично-краєзнавчій конференції “Військова історія Правобережної України” (Меджибіж, 2010).

Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 10 від 16 травня 2012 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені в 5 статтях, опублікованих у фахових виданнях, затверджених ВАК України в галузі “історичні науки”. Всі публікації виконані авторкою одноосібно.

Структура дисертації обумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття і характером досліджуваної теми. Праця складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації 238 сторінки (із них основний текст 190 сторінок, список використаних джерел і літератури 47 сторінок (502 найменування).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність наукової розробки проблеми, визначено об’єкт і предмет дослідження, його мету і завдання, зв’язок з науковими програмами і планами, виявлено хронологічні та географічні межі, окреслено методологічну основу і методичний набір, охарактеризовано наукову новизну дисертації та її практичне значення, представлено апробацію її основних положень.

У першому розділі “Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження” розглянуто стан наукової розробки проблеми, проаналізовано її джерельну базу, обґрунтовано наукову методологію, методи дослідження, з’ясовано спеціальну термінологію.

В історіографії радянської прикордонної охорони виділяють чотири хронологічні періоди XX-XXI століття.

Перший охоплює дослідження др. пол. 20-х – поч. 40-х рр., коли висвітлювалася система загальноосвітньої і політичної підготовки прикордонників, організації партійно-політичної та агітаційно-пропагандистської роботи, виховання особового складу¹. У 1930 р. Вища прикордонна школа ОДПУ публікує книгу нарисів з історії прикордонної охорони СРСР². Актуальними були публікації про політико-ідеологічну роботу, збір коштів на індустріалізацію, допомога у зборі врожаю, шефську і гуманітарну роботу серед населення³.

Другий період окреслюється 1941 р. – серединою 1960-х рр. у публікаціях, в яких знайшла відображення участь прикордонних військ у боях із нацистами, масовий героїзм воїнів-прикордонників в роки війни⁴. У повоєнні роки продовжує публікуватися спеціальна навчальна література⁵. Активізації наукових досліджень проблеми сприяло відкриття у 1956 р. Центрального архіву прикордонних військ. З'являються праці з історії прикордонної охорони РСФСР 1917-1921 рр.⁶ У 1957 р. захищена перша дисертація, присвячена діяльності прикордонних військ на початку Другої світової війни⁷.

Із середини 60-х до початку 90-х рр. тривав третій період розвитку історіографії проблеми, коли з'явилося кілька видань нарисів з історії розвитку прикордонних військ СРСР, що представляли основні етапи їх будівництва та бойової діяльності. У працях відсутній критичний аналіз, замовчуються “незручні” та негативні факти з історії прикордонних військ⁸. Помітне місце в окреслений період розвитку радянської історіографії проблеми посідають написані з використанням архівних

¹ *Вырвич А.* Красная Армия в борьбе с неграмотностью / А. Вырвич. – М., 1925; Задачи политического воспитания Красной Армии. Сборник материалов. – Л., 1926.

² *Очерки по истории и организации пограничной охраны / Высшая пограничная школа ОГПУ.* – М., 1930

³ *А.З.* Допомагаємо індустріалізації країни підписались на 18000 крб. / А. З. // Червоний кордон. – 1927. – № 103. – С. 4.; Делегація прикордонників у голови міськради К.І. Горліньського // Червоний кордон. – 1935. – № 110. – С. 1.; До уваги делегатам X-ої окрконференції ЛКСМ Могилівщини // Комсомолец прикордоння. – 1929. – № 13. – С. 1.; *Жданів В.* Курсанти-прикордонники відповіли / В. Жданів // Червоний кордон. – 1927. – № 57. – С. 4.; Профспілкове будівництво на Могилівщині. Обслуговування культурних потреб. / Кушнір // Червоний кордон. – 1927. – № 87. – С. 4.; *Сухуватий.* Червоноармійці й самі купують і кривних схиляють / Сухуватий // Червоний кордон. – 1928. – № 27. – С. 4.

⁴ *Боевые подвиги комсомольцев и молодежи пограничных войск.* – М., 1949.; На рубежах Родины. – М., 1953.

⁵ *Зарождение советской пограничной охраны СССР 1918-1924 гг.: Учебник.* – Алма-Ата, 1947; *Пограничные войска МВД СССР, их задачи, права и организация: Учебное пособие.* – М., 1956.

⁶ *Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг.* – М., 1958.

⁷ *Сечкин Г.П.* Действия пограничных войск накануне и в начале Великой Отечественной войны и возможное их использование в начальный период будущей войны: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Г.П. Сечкин. – М., 1957.

⁸ *История развития охраны государственной границы в России и Советском Союзе (Краткая справка).* – М., 1965; *Боевой путь советских пограничных войск: Краткий очерк.* – М., 1967; *Часовые советских границ: Краткий очерк истории пограничных войск СССР.* – М., 1980; *Часовые советских границ. Краткий очерк истории пограничных войск СССР.* – М., 1983;

матеріалів праці, що узагальнюють історичний шлях прикордонних військ⁹. Аналізу оперативної та службово-бойової діяльності прикордонних військ напередодні Великої Вітчизняної війни присвячені роботи Г.П. Сечкіна, А.І. Чугунова¹⁰.

У книзі Г. Ананьєва досліджено життєвий шлях і професійну кар'єру першого начальника прикордонних військ УСРР – М.М. Бистрих і начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону Й.С. Кіbartаса¹¹. Важливим аспектом досліджень було висвітлення участі прикордонників у придушенні антирадянського повстанського і підпільного руху на Правобережній Україні¹². Помітним явищем в українській радянській історіографії проблеми став вихід у 1972 р. дослідження В.А. Козлова "Вартові західних рубежів"¹³. Про виняткове значення партійно-політичного виховання прикордонників писав Г. Кузовкін¹⁴. У 1980-х рр. активно досліджувалася партійно-політична робота в прикордонних військах. Найвідомішими стали дослідження Ю.Г. Кісловського та К.І. Толстого¹⁵. До теми зародження і розвитку радянської прикордонної охорони звернувся А.І. Чугунов¹⁶. Партійно-політична проблематика 1920-х – 1930-х рр. стала предметом кількох дисертаційних досліджень¹⁷.

Із розпадом СРСР розпочинається сучасний – четвертий період дослідження історіографії нашої проблеми. Для становлення прикордонної служби України особливо цінним виглядав історичний досвід прикордонних військ СРСР західного кордону. Його вивчення потребувало позбавлення ідеологізації методологічних підходів і залучення раніше недоступних джерел. Складність доступу до архівних

⁹ На страже границ Советского государства. – М., 1972; *Матросов В.А.* Пограничные войска / В.А. Матросов. – М., 1977; *Чугунов А.И.* На страже советских рубежей 1929-1938 / А.И. Чугунов. – М., 1981. та ін.

¹⁰ *Сечкин Г.П.* Советские пограничные войска. – М., 1976; *Чугунов А.И.* Борьба на границе. 1917-1928 (Из истории пограничных войск СССР). – М., 1980.

¹¹ *Ананьев Г.* Пограничники. Сборник. – М., 1977. – (Жизнь замечательных людей. Серия биографий; вып. 10).

¹² *Кучер А.Е.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. – Харків, 1971; *Голиков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.). – М., 1975.

¹³ Дозорные западных рубежей. Документальные очерки по истории войск Краснознаменного Западного пограничного округа / Козлов В.А. и др. – К., 1972.

¹⁴ *Кузовкин Г.* Всегда на посту / Г. Кузовкин. – Львов, 1979.

¹⁵ *Кисловский Ю.Г.* Молодые дозорные родины. Краткий очерк комсомольских организаций пограничных войск (1918-1987 гг.). – М., 1988; *Толстой К.И.* Создание и развитие погранорганов и партийных организаций в пограничных войсках. 1918 – июнь 1941 гг. – М., 1984.

¹⁶ *Чугунов А.И.* "Борьба на границе 1917-1928 гг.: Из истории пограничных войск СССР А.И. Чугунов – М., 1980; *Чугунов А.И.* На страже советских рубежей. Пограничные войска на страже советских рубежей 1929-1938 гг. / А.И. Чугунов. – М., 1981.

¹⁷ *Михайлов А.Е.* Создание и служебно-боевая деятельность советских пограничных войск в 1918-1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.Е. Михайлов – М., 1980; *Афанасьев Г.Ф.* Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по созданию и укреплению пограничных войск (1918-1925 гг.): дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Г.Ф. Афанасьев. – Минск, 1968; *Голиченко А.В.* Организаторская и массово-политическая деятельность Коммунистической партии по укреплению западной границы Советского государства в 1921-1925 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.В. Голиченко. – К., 1982.

документів визначила першість у дослідженні проблеми історії радянських прикордонних військ за російськими науковцями. В Україні ж з'являлися окремі праці, автори яких розглядали дотичні питання. Зокрема, у монографії "Політичні репресії на Поділлі" йдеться про участь прикордонників в репресивних акціях влади в регіоні¹⁸. Польська етнічна меншина на Поділлі у передвоєнні роки досліджується Ю.Д. Гжимайло¹⁹. В свою чергу С.В. Маркова звернула увагу на специфічну діяльність охоронців кордону щодо недопущення проникнення за кордон у 1932-1933 рр. будь-якої інформації про Голодомор²⁰.

Особливе місце займають такі краєзнавчі праці: дослідження О.М. Філя про розвідника Кам'янець-Подільського прикордонного загону В.І. Крючкова та стаття О.В. Потильчака щодо життєвого шляху і службової кар'єри начальника загону в 1934-1935 рр. І.Б. Цумського²¹.

Особливості становлення та охорони кордону України у 1921-1941 рр. аналізують А.І. Бура та К.П. Ільїна²². Узагальнюючий характер має документально-художнє видання 'Державна прикордонна служба України: історія та сучасність', підготовлене колективом авторів під загальною редакцією М.М. Литвина²³. Дослідження Л.В.Бородича присвячене аналізу історико-правових аспектів діяльності внутрішніх і прикордонних військ в Україні у 1917-1941 рр.²⁴ Значну дослідницьку роботу в контексті проблематики історії прикордонної служби України здійснює М.І. Кабачинський²⁵.

В останнє двадцятиріччя в Російській Федерації захищено ряд дисертацій, предметом вивчення яких стали кадрова політика, організація, структура, розбудова та удосконалення прикордонної охорони у 1918-1941 рр.²⁶ Особливості організації

¹⁸ Політичні репресії на Поділлі (20-30 рр. ХХ ст.) / Авт. кол.: Васильєв В.Ю., Калітко С.Л., Кравченко П.М., Пиджур Р.Ю. – Вінниця, 1999.

¹⁹ Гжимайло Ю.Д. Чоляки на Поділлі / Ю.Д. Гжимайло. – Вінниця, 1999.

²⁰ Маркова С.В. Голодомор 1932-1933 рр. на Поділлі / С.В. Маркова. – К., 2003.

²¹ Філь О.М. Розвідник Кам'янець-Подільського прикордонного загону Крючков В.І.: штрихи до портрету / О.М. Філь // Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції "Воєнна історія Поділля та Буковини" – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 276-280; Потильчак О. Ігор Борисович Шумський (1898-1974): сходинками службової кар'єри керівника УПВ НКВС Української РСР / О.В. Потильчак // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – 1(36). – С. 243-259.

²² Бура А.І. Особливості становлення і охорони кордону України в умовах радянської влади 1921-1941 рр. Прикордонні війська України: історія і сучасність / А.І. Бура, К.П. Ільїна. – Хмельницький, 1997.

²³ Державна прикордонна служба: історія та сучасність / заг. ред. М.М. Литвина; редкол.: М.М. Литвин та ін. – К., 2014.

²⁴ Бородич Л.В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917-1941 рр. (Історико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.В. Бородич. – Харків, 1999.

²⁵ Кабачинський М.І. Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1921-2003 рр.: історичний аспект: дис. ... д-р іст. наук: 07.00.01 / М.І. Кабачинський. – Хмельницький, 2006.

²⁶ Быстров С.А. Исторический опыт советского государства по осуществлению кадровой политики в пограничных войсках СССР, 1918 – июнь 1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С.А. Быстров. – М., 1993; Селезнев С.А. Исторический опыт создания и деятельности советских погранвойск в 1918-1922 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С.А. Селезнев. – М., 2008;

охорони кордону в СРСР на його подільській ділянці проаналізовано у праці польської дослідниці Б. Тарковської²⁷.

Зроблений історіографічний аналіз засвідчив, що проблема організації та діяльності радянських прикордонних військ на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921-1939 рр. поки не стала предметом спеціального комплексного дослідження.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали документи центральних і регіональних архівозбірень України. Для підготовки дисертаційного дослідження виявлено та опрацьовано 28 фондів восьми архівних установ України. За своїм походженням виявлені архівні документи поділяються на п'ять основних груп: документи регіональних і місцевих органів ВКП (б); документи органів державної виконавчої влади; документи регіональних митниць; матеріали військових органів; документи ОДПУ-НКВС.

У дисертації використано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ). Найбільший за обсягом та інформативністю документальний архівний комплекс виявлений у фондах Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО, м. Хмельницький), опрацьовано 16 фондів цього архіву. Значний комплекс залучених у дисертації документальних матеріалів походить з фондів Державного архіву Вінницької області (ДАВО, м. Вінниця). Із документів польського походження, використаних у дисертації, був задіяний Державний архів Волинської області (ДАВЛО, м. Луцьк). Чи не найбільше документів з історії радянських прикордонних військ на території України сьогодні сконцентровано в системі архівних установ Галузевого державного архіву Служби безпеки України. У фондах Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України, м. Київ) виявлено цікаві документи, що дозволяють глибше зрозуміти механізми, які задіювала радянська влада.

Деяко специфічну, але від цього не менш важливу для дослідження, групу джерел архівного походження, використаних у дисертації, формують архівні довідки.

У процесі аналізу документів, що походять із розглянутих вище архівних фондів, можливий їх розподіл на окремі групи за типом і характером змісту документу. До першої групи відносяться нормативно-правові акти та відомчі нормативні приписи (декрети, постанови, циркуляри, інструкції тощо). До другої групи джерел відносяться архівні матеріали, що розкривають питання службово-бойової діяльності прикордонних загонів. До третьої групи джерел належать документи партійних і комсомольських організацій прикордонних загонів. До четвертої групи належать документи державних органів влади прикордонних територій Поділля та Південно-Східної Волині. П'яту групу архівних документів формують інформаційні матеріали, що направлялися прикордонними загонами у

Терещенко В.В. Создание и развитие системы пограничных округов Советского государства: 1918 - июнь 1941 гг.: Историческое исследование: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В.В. Терещенко. - М., 2003 та ін.

²⁷ *Tarkowska Barbara.* Brygada KOP "PODOLE" 1924-1939 / В. Tarkowska. - Warszawa, 2007.

партійні, державні та господарські органи (листи, телеграми, доповідні записки). До шостої групи належать архівні документи, що відображали наглядний характер діяльності прикордонних загонів. Останню, сьому, групу архівних документів склали документи спеціального службового та оперативного призначення ОДПУ-НКВС.

Документи архівних фондів органічно доповнюються опублікованими документами та матеріалами, а також періодичною пресою досліджуваного періоду. Ключове місце серед опублікованих джерел посідають тематичні документальні збірники²⁸. Цінними в контексті нашого дослідження є документальні публікації, котрі містять нормативно-правові акти, відомчі приписи, що розкривають конкретні питання функціонування прикордонних військ, збірники документів під загальною назвою – ‘Прикордонні війська СРСР’²⁹. У контексті дослідження гідне місце посідають багатотомні видання науково-документальної серії ‘Реабілітовані історією’³⁰.

Використана джерельна база стала вагомим вкладом у розкриття багатьох невідомих сторінок історії прикордонних загонів.

Теоретико-методологічну основу дисертації зумовили предмет, мета і завдання праці. Авторка в процесі дослідження застосувала принцип історизму, що дозволило в хронологічній динаміці простежити за історичними процесами в сфері охорони державного кордону на ділянці Поділля та Південно-Східної Волині у визначений період. Дотримання проблемно-хронологічного принципу забезпечило послідовний розгляд основних сторін і напрямків структурної розбудови та функціональної діяльності радянської прикордонної охорони в Україні у 1920-х – 1930-х рр., дозволило схарактеризувати їх особливості на теренах Поділля і Південно-Східної Волині. Дотримання принципу багатофакторності сприяло дослідженню суб’єктивних і об’єктивних чинників, що впливали на процеси організації, функціонування, структурного реформування прикордонної охорони. Принцип об’єктивності реалізовано через комплексний аналіз всієї сукупності джерел.

До низки використаних дисертанткою групи методів історичної науки належить застосування ретроспективного методу, що дало можливість порівняти охорону кордону з Польщею і Румунією фронтовими військовими частинами та

²⁸ Из истории Всесоюзной Чрезвычайной Комиссии. 1917-1921 гг. Сб. документов / Под ред. Г.А. Белова и др. – М.: Госполитиздат, 1958. – 406 с.; Декреты Советской власти. В 2 т. – Т. 1. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.) Декреты советской власти. – М.: 1959. – 446 с.

²⁹ Пограничные войска СССР. 1918-1928: Сборник документов и материалов / Сост. Е.Д. Соловьев, А. И. Чугунов (Институт истории СССР АН СССР). – М.: Наука, 1973. – 927 с.; Пограничные войска СССР. 1928-1938: Сборник документов и материалов / Сост. Е.Д. Соловьев, А.И. Чугунов и др.; под общ. ред. В.А. Матросова (Институт истории СССР АН СССР). – М.: Наука, 1972. – 776 с.; Пограничные войска СССР. 1939-июнь 1941: Сборник документов и материалов / Сост. Е.В. Цыбульский, А.И. Чугунов, А.И. Юхт (Институт истории СССР АН СССР). – М.: Наука, 1970. – 814 с.

³⁰ Реабілітовані історією. Хмельницька область : [у 3 т.]. – Хмельницький, 2008 – (Науково-документальна серія книг ‘Реабілітовані історією’: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. Редкол.: Вавринчук М. П. (голова) та ін.]. – 2008. – 934, [2] с.; Реабілітовані історією. Вінницька область : [у 2 т.]. – Вінниця: ДП ‘ДФФ’, 2006 – (Науково-документальна серія книг ‘Реабілітовані історією’: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. Редкол.: Гамрецький І.С. (голова) та ін.]. – 2006. – 908, [2] с.

професійною прикордонною службою. Порівняльно-історичний метод використовувався для співставлення характерних рис і особливостей окремих періодів становлення та розвитку прикордонної охорони на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921-1939 рр. Історично-генетичний метод застосовувався при аналізі процесів створення і функціонування окремих прикордонних загонів відповідно до загальнодержавної стратегії охорони кордону. Проблемно-хронологічний метод реалізований в структурі та архітектоніці дослідження. Типологічний метод уможливив класифікацію основних напрямків діяльності прикордонних підрозділів для їх наступного аналізу. Застосування методу комплексного підходу до предмета дослідження дозволило збалансовано схарактеризувати всі компоненти досліджуваної проблеми і реконструювати цілісну картину історичного процесу. Метод компонентного аналізу історичних явищ застосовувався для виявлення існуючих зв'язків між основними функціональними компонентами в діяльності прикордонної охорони. Для представлення досліджуваних у праці історичного та історіографічного процесів застосовується метод періодизації.

Групу використаних у дослідженні загальнонаукових методів та методів інших наук формують: аналітичний, синтетичний, статистичні методи, критичний, метод контекстної інтерпретації правових актів. Аналітичний метод зумовив розподіл предмета дослідження на частини з метою вивчення їх суттєвих ознак. Синтетичний метод ґрунтується на уявному з'єднанні відділених в процесі аналізу елементів в єдине ціле (в нашому випадку – це службово-бойова та позаслужбова діяльність прикордонників). Статистичні методи мовою цифр допомогли обґрунтувати покращення чи погіршення ситуації на кордоні. Застосування критичного методу дозволило заперечити тезу радянської історіографії про те, що прикордонники здійснювали виключно службово-бойову діяльність з охорони кордону та уможливило виділення позаслужбового напрямку. Метод контекстної інтерпретації правових актів залучався з метою аналізу відповідної нормативно-правової бази.

Отже, проведений історіографічний аналіз та розглянута сукупність джерел засвідчують, що порушена в дисертації проблема не була предметом комплексного дослідження, яке авторка проводила із застосуванням сучасної методології.

У другому розділі “Радянська прикордонна охорона в Україні у 1921-1939 рр.” досліджено організаційні та нормативно-правові аспекти становлення і розбудови прикордонної охорони ВНК-ОДПУ-НКВС в Україні у 1921-1939 рр.

У дисертації показано, що в 1921-1923 рр. радянська прикордонна охорона на Поділлі та Південно-Східній Волині проходила організаційне становлення. Ситуація в регіоні характеризувалася складним внутрішнім економічним, соціальним і військово-політичним становищем і напруженістю у відносинах з сусідами, що вимагало від більшовицької влади якнайшвидше закрити лінію спільного кордону УСРР-РСФРР із Польщею та Румунією для контрабандистів, озброєних антирадянських і кримінальних груп, політичних та ідеологічних опонентів режиму. Це завдання вирішили передані в оперативне підпорядкування органів ВНК-ДПУ фронтові частини Червоної армії.

Розбудовуючи прикордонну охорону в 1921-1923 рр., влада шукала ефективну модель її організації. Спочатку функції політичної охорони кордону передали Особливому відділу ВНК, а військову – регулярним частинам Червоної армії з оперативним підпорядкуванням їх чекістському відомству. Згодом ВНК реорганізували у ДПУ(ОДПУ), передавши йому обидві ці функції. Оперативний напрямок забезпечували прикордонні Оперативні відділи, а військовий – окремі батальйони військ ОДПУ. Зберігалось подвійне підпорядкування частин прикордонної охорони оперативним органам ОДПУ та військовому відомству, а митних органів – Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР. З 1921 р. антибільшовицька боротьба з відкритої фронтової, а пізніше – рейдової війни, перейшла в форму військово-диверсійних акцій дрібних груп. Існував кримінальний бандитизм і контрабанда. Складності роботі прикордонників додавали кадрові проблеми, матеріально-побутова скрута, відсутність досвіду боротьби з порушниками. Все це разом робило застосування в охороні кордону вчорашніх фронтовиків малоефективним.

У 1924-1928 рр. сформували організаційну структуру прикордонної охорони СРСР у складі Відділу прикордонної охорони ОДПУ і частин прикордонної охорони в прикордонних округах. Це дозволило об'єднати в апараті управління прикордонного загону оперативне, політичне, стройове й адміністративне керівництво. “Тимчасовий статут служби прикордонної охорони” (1927 р.) основними функціями прикордонників визначав: перепуск громадян і транспорту, контроль за провозенням друкованих видань, творів мистецтва, листування, валюти та коштовностей; затримання порушників кордону, виявлення серед них агентів іноземних розвідок і диверсантів; боротьбу з контрабандою; ліквідацію проривів антирадянських озброєних груп; захист місцевого населення від кримінальних банд; контроль за дотриманням правил прикордонного режиму; протидію антирадянській агітації та повстанському рухові в прикордонній смузі.

У др. пол. 1920-х рр. поступово поліпшуються матеріально-побутові умови служби прикордонників, удосконалюється їх технічне оснащення та озброєння. Прикордонні загони та застави поступово отримали обладнані військові містечка, окремі пристосовані приміщення, автотракторний транспорт, авіацію і радіозв'язок. Почали застосовуватися контрольні-слідові смуги, прожекторне освітлення, активно використовувалися прості загородження, прокладалися дороги і дозорні стежки, вирубувалися просіки, встановлювалися мости та переправи, зводилися дерев'яні спостережні вежі, відбувалося переозброєння прикордонних військ. З метою залучення до охорони кордону місцевого населення формувалися “бригади сприяння”.

У 1929-1933 рр. зростають масштаби розвідувально-диверсійної діяльності іноземних спецслужб і кількість провокацій на кордоні. Триває переозброєння армій і прикордонної варті суміжних держав. На тлі розпочатої в СРСР модернізації, загострення внутрішньої ситуації, покращувалося технічне оснащення, озброєння прикордонників, удосконалювались методи службово-оперативної діяльності, зміцнювалась організаційна вертикаль Головного управління прикордонних військ і військ ОДПУ СРСР.

У 1934-1938 рр. триває концентрація карально-репресивних функцій у межах НКВС СРСР, до структури якого віднесли й Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони. До 1936 р. сформували головне та окружні управління прикордонної та внутрішньої охорони, створили штаби всіх прикордонних загонів, реорганізували прикордонні округи та райони у прикордонній смузі.

Таким чином, історичний шлях від утворення та подальшого реформування прикордонної охорони відбувався у напрямі виникнення та наступного зміцнення прикордонних загонів як професійної військової сили.

У третьому розділі “Службово-бойова діяльність прикордонних загонів ОДПУ(НКВС) СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1924-1939 рр.” розкрито специфіку та основні результати службово-бойової діяльності Славутського (№ 20) та Ямпільського (№ 21), Волочиського (№ 22), Кам’янець-Подільського (№ 23) та Могилів-Подільського (№ 24) прикордонних загонів.

Славутський та Ямпільський загони дислокувалися на лінії радянсько-польського кордону в межах Південно-Східної Волині (нині – Славутський, Білогірський, Ізяславський і частина Теофіпольського районів Хмельниччини), що в досліджуваний період характеризувалася лісовим і лісостеповим ландшафтом з обмеженим оглядом місцевості. У сукупності з фактором маскування остання обставина підвищувала загрозу порушення кордону в цьому регіоні. Специфіка, несення служби Ямпільським прикордонним загonom на суміжній ділянці із Славутським, характеризувалася переважною диверсійно-шпигунською небезпекою, тоді як на ділянці кордону, суміжній з Волочиським прикордонним загonom, дошкуляли не лише шпигуни та диверсанти, але й контрабанда. Славутський прикордонний загін займав одну з найважливіх ділянок кордону в лісовій зоні, через яку на радянську територію потрапляло найбільше порушників кордону, які кваліфікувалися режимом як шпигуни та диверсанти.

Волочиський, Кам’янець-Подільський та Могилів-Подільський прикордонні загони ОДПУ-НКВС СРСР займали лінію кордону з Польщею та Румунією в межах Поділля вздовж Збручу та Дністра (нині – частина Теофіпольського, Волочиський, Городоцький, Чемеровецький, Кам’янець-Подільський, Новоушицький райони Хмельницької області та Муровано-Куриловський, Могилів-Подільський і Ямпільський райони Вінниччини) з притаманним йому виразно лісостеповим, горбистим ландшафтом. Підконтрольна Волочиському загону ділянка кордону відрізнялася комплексною шпигунсько-диверсійною та контрабандною небезпекою, що робило особливо актуальною співпрацю прикордонників і митників. Зона відповідальності Могилів-Подільського прикордонного загону покривала радянсько-румунський кордон. Тут також була відчутна як небезпека контрабанди, так і військово-диверсійна.

Кам’янець-Подільський загін мав найбільший штат прикордонників, адже охороняв найдовшу ділянку польського та румунського кордонів. Поряд із боротьбою з контрабандою та затриманням порушників, цей загін виконував важливі організаційну та координаційну функції, як базовий та “показовий” на південно-західній ділянці кордону СРСР. Загін мав у своєму складі спеціальний

мобільний підрозділ для ліквідації найнебезпечніших, озброєних і добре підготовлених диверсійно-бойових груп.

Отже, діяльність п'яти прикордонних загонів у міжвоєнний період стала показовим свідченням виконання службово-бойового обов'язку щодо охорони кордону шляхом нейтралізації різного роду загроз.

У четвертому розділі “Позаслужбова діяльність формувань з охорони державного кордону” зосереджено увагу на напрямках діяльності прикордонників, не пов'язаних із виконанням службово-бойових завдань з охорони кордону. Поняття “позаслужбова діяльність” виокремлює групу специфічних завдань, які хоч і виконувалися прикордонниками, але водночас не були передбачені чинними нормативно-правовими приписами, як складові службово-бойової діяльності. До таких нами віднесено стосунки з місцевим населенням у політико-ідеологічній, культурно-освітній, економічній та соціальній сферах, а також діяльність прикордонників з охорони державної безпеки, не пов'язана з виконанням прямих службових обов'язків на кордоні.

Політико-ідеологічний вплив прикордонників на місцеве населення виявлявся в активній агітаційно-пропагандистській роботі через партійні та комсомольські осередки загонів і застав. Бійці, командири і політпрацівники брали активну участь у діяльності місцевих комсомольських організацій, в ініційованих владою культурно-освітніх, оборонно-спортивних, політичних, господарських заходах. Особливо значимими такі акції були на селі з його низьким культурно-освітнім рівнем населення. Прикордонники допомагали боротися з неписьменністю, організувати хати-читальні, влаштовували спортивні змагання, політичні мітинги та зібрання, громадські святкування.

Господарська співпраця прикордонників з місцевими організаціями, промисловими підприємствами, машино-тракторними станціями та колгоспами реалізувалася шляхом: збирання коштів (на індустріалізацію); участі в забезпеченні форсованої колективізації; допомоги колгоспникам у посівній і збиранні врожаю. Практикувалася “шефська допомога” прикордонникам з боку колективів підприємств та організацій, а також “соціалістичне змагання”.

Належність прикордонної охорони до системи органів державної безпеки визначила специфічні напрямки діяльності, не пов'язані з виконанням прямих службово-бойових завдань. У кінці 1920-х – 1930-х рр. такими були: інформаційна, наглядова та репресивна діяльність. Політичні репресії на Поділлі та Південно-Східній Волині мали особливості, спричинені сільськогосподарським характером краю, його прикордонним положенням і багатонаціональним складом населення, а в досліджуваній період не обійшли й прикордонні війська. Підставою для репресій найчастіше ставали надумані звинувачення у державній зраді. Репресії серед прикордонників були системними та набули характеру кадрових чисток. Започатковані ще з 1925 р., вони періодично тривали до кінця 1930-х рр., ослабили війська, негативно вплинули на якість охорони кордону.

Прикордонники збирали різного роду інформацію, активно відстежували настрої місцевого населення, що могли спонукати людей залишати територію України чи вчиняти акти непокори. Викриваючи “контрреволюційні організації”,

вони інформували про соціально-економічну та політичну ситуацію в навколишніх селах, фіксували демографічні наслідки “продовольчих труднощів” 1932-1933 рр.

Особовий склад прикордонних загонів виконував наглядову функцію. Нагляд стосувався практично всіх сторін діяльності державних і радянських установ, організацій, господарських органів у прикордонні. Прикордонники проводили періодичні ревізії місцевих митниць, слідкували за долею конфіскованої контрабанди, постійно контролювали соціально-класовий склад населення районів дислокації.

У 1920-х – др. пол. 1930-х рр. прикордонна охорона, як невід’ємна структурна частина ОДПУ-НКВС, залучалася владою до реалізації репресивних заходів. Прикордонники брали участь у виселенні селян-одноосібників, членів родин репресованих “ворогів народу”, етнічних поляків і німців. Прямим наслідком такої політики стало посилення еміграційних настроїв серед населення прикордоння.

Таким чином, прикордонники паралельно із службово-бойовою діяльністю реалізовували в прикордонній зоні ряд заходів, які не мали відношення до статутної діяльності згідно з обставинами того часу.

У висновках сформульовано загальні результати дослідження та викладено основні положення, які виносяться на захист:

– Історіографічний і джерелознавчий аналіз засвідчує, що наукова проблема створення та діяльності прикордонних військ ОДПУ-НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921-1939 рр. дотепер не була предметом спеціального комплексного дослідження. У працях радянських, сучасних українських і російських дослідників окремі аспекти дисертаційної проблеми висвітлювалися лише фрагментарно. У фондах центральних і регіональних державних і галузевих архівів України зберігаються змістовні документи партійних і державних органів влади, місцевого самоврядування, митниць, прикордонних загонів і застав, органів державної безпеки, які в сукупності з опублікованими документами, мемуарною літературою, матеріалами періодики, становлять джерельну базу для розв’язання завдань дисертації.

– У 1921-1923 рр. відбувалося організаційне становлення охорони радянсько-польського і радянсько-румунського кордонів у межах Поділля та Південно-Східної Волині. Передумови організації прикордонної служби в регіоні характеризувалися складним економічним, соціальним і військово-політичним становищем всередині радянських республік і напруженістю у відносинах із найближчими сусідами. Охорона кордонів здійснювалася у двох паралельних сферах – політичній і військовій. Політичну охорону забезпечували органи ОДПУ через прикордонні оперативні відділи, а військову – передані у підпорядкування ОДПУ регулярні частини Червоної армії. Складна оперативна обстановка, кадрові проблеми, матеріально-побутова скрута, відсутність досвіду боротьби з порушниками робило малоефективним застосування в охороні кордону регулярних армійських підрозділів.

– У 1924-1928 рр. поступово склалась організаційна структура професійної прикордонної охорони у складі Відділу прикордонної охорони ОДПУ і частин прикордонної охорони в прикордонних округах, що дозволило об’єднати в апараті

управління прикордонного загону оперативне, політичне, стройове й адміністративне керівництво. Протягом 1929-1933 рр., на тлі розпочатої в країні модернізації, загострення внутрішньої ситуації, покращувалося технічне оснащення, озброєння прикордонників, удосконалювалися службово-оперативна діяльність, зміцнювалась вертикаль Головного управління прикордонних військ і військ ОДПУ СРСР. Після реорганізації 1934 р. органів державної безпеки функції охорони кордону були передані НКВС СРСР. У його структурі сформували Головне та окружні управління прикордонної та внутрішньої охорони, штаби окремих прикордонних загонів реорганізували прикордонні округи та райони.

– Славутський та Ямпільський прикордонні загоны охороняли лінію кордону з Польщею в межах Південно-Східної Волині. Специфіка службово-бойової діяльності Ямпільського прикордонного загону на суміжній із Славутським ділянці, характеризувалася переважною диверсійно-шпигунською небезпекою, а на суміжній з Волочиським прикордонним загоном ділянці, поряд із цим, спостерігалася активна контрабанда. Влочиський, Кам'янець-Подільський та Могилів-Подільський прикордонні загоны займали кордон з Польщею і Румунією вздовж Збручу та Дністра в межах Поділля. Підконтрольна Волочиському загому ділянка кордону відрізнялася комплексною шпигунсько-диверсійною та контрабандною небезпекою, що актуалізувало співпрацю прикордонників і митників. Зона відповідальності Могилів-Подільського загону покривала ділянку радянсько-румунського кордону з його активною контрабандою і військово-диверсійною небезпекою. Найбільший за штатом Кам'янець-Подільський загін охороняв найдовшу ділянку кордону і, крім боротьби з контрабандою і затриманням порушників, виконував координаційну функцію як базовий на південній ділянці західного кордону СРСР.

– Тісні контакти прикордонників із місцевим населенням були необхідною умовою ефективної охорони кордону. Провідним був політико-ідеологічний вплив, що виявлявся в активній агітаційно-пропагандистській роботі партійних і комсомольських осередків загонів і застав. Особовий склад прикордонних частин проводили культурно-освітні, оборонно-спортивні, політичні заходи за участю місцевого населення. Господарська співпраця прикордонників з промисловими підприємствами машино-тракторними станціями та колгоспами реалізувалася шляхом збирання коштів на індустріалізацію і військово-технічне переозброєння, участі в забезпеченні суцільної колективізації, допомоги колгоспникам у посівній кампанії та збиранні врожаю. Існував і зворотній зв'язок у вигляді кампаній допомоги прикордонникам, що здійснювалися через механізми шефства та соціалістичного змагання.

– До специфічних напрямків діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням прямих службово-бойових завдань з охорони кордону, в др. пол. 1920-х – 1930-х рр. належали інформаційна, наглядова та карально-репресивна функції. Репресії в структурах прикордонного відомства набули системного характеру кадрових чисток, ослабили всі структури військ і негативно вплинули на якість охорони кордону. Прикордонна охорона збирала різного роду інформацію, активно відстежувала події. Особовий склад загонів здійснював нагляд за діяльністю місцевих державних і радянських установ і господарських організацій. Як структура

органів державної безпеки, прикордонна охорона була перетворена на елемент механізму державного терору, залучалася владою в репресивних акціях.

– Прикордонники Поділля та Південно-Східної Волині у 1921-1939 рр. забезпечили загалом ефективну політичну та військову охорону державного кордону, здійснюючи перепуск громадян і транспортних засобів; контроль за провозом друкованих видань, творів мистецтва, листування, валюти та коштовностей; затримання порушників, виявлення серед них агентів іноземних розвідок і диверсантів; боротьбу з контрабандою; ліквідацію проривів антирадянських озброєних груп; захист місцевого населення від кримінальних банд; боротьбу з антирадянською агітацією і повстанським рухом у прикордонній смузі.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження

1. Каленська А.В. Формування прикордонних загонів на Поділлі / А.В. Каленська // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: Сер.: “Історія та географія”. – Харків: Майдан, 2010. – Вип. 39. – С. 6-10.
2. Каленська А.В. 23-й Кам’янець-Подільський прикордонний загін у 1924-1939 рр. / А.В. Каленська // Історичні записки: Зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені В. Даля. – Луганськ., 2010. – Вип. 25. – С. 91-97.
3. Каленська А.В. Інформативна, наглядова та репресивна функції Подільських прикордонних загонів у 20-30-х рр. ХХ ст. / А.В. Каленська // Буковинський журнал. – Чернівці. – 2010. – Вип. 2. – С. 128-134.
4. Каленська А.В. Службово-бойова діяльність подільських прикордонних загонів у 1924-1939 рр. / А.В. Каленська // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. – К.: Міленіум, 2010. – Вип. 1. – С. 143-146.
5. Каленська А.В. Взаємодія прикордонних загонів Поділля та населення в 1924-1939 рр. / А.В. Каленська // Грані [Центр соціально-політичних досліджень Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара]. – Дніпропетровськ: Вид-во “Грані”, 2010. – Вип. 6 (74). – С. 29-33.

АНОТАЦІЇ

Каленська А.В. Прикордонні війська ОДПУ-НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921-1939 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2012.

У дисертації на основі широкого кола опублікованих джерел та архівних матеріалів комплексно досліджено процес створення та діяльності підрозділів ОДПУ-НКВС СРСР з охорони державного кордону з Польщею та Румунією в межах території Поділля і Південно-Східної Волині у 1921-1939 рр.

Базуючись на концептуальних здобутках новітньої історіографії та використовуючи широке коло різнопланових джерел, авторка проаналізувала історичні обставини створення, функціональні завдання, форми і структуру прикордонної охорони, висвітлила зміст та особливості службово-бойової діяльності прикордонників Поділля та Південно-Східної Волині у визначений період. Вивчено форми і зміст стосунків прикордонників і місцевого населення в політико-ідеологічній, культурно-освітній, економічній та соціальній сферах, оцінено їх характер і рівень самоорганізації. З'ясовано службові функції та напрямки діяльності прикордонників, що не були пов'язані з виконанням прямих обов'язків з охорони кордону, зокрема, їх участь у репресивних акціях режиму.

Ключові слова: прикордонник, кордон, прикордонна охорона, прикордонні війська, прикордонний загін, Поділля, Південно-Східна Волинь, ВНК (Всеросійська Надзвичайна Комісія), ОДПУ (Об'єднане Державне Політичне Управління), НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ).

Каленская А.В. Пограничные войска ОГПУ-НКВД СССР на Подолье и Юго-Восточной Волины в 1921-1939 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2012.

На основе широкого круга опубликованных источников и архивных материалов в диссертации комплексно исследована проблема создания и деятельности подразделений ОГПУ-НКВД СССР по охране государственной границы с Польшей и Румынией в пределах территории Подолья и Юго-Восточной Волины в 1921-1939 гг.

Основываясь на достижениях историографии и используя широкий круг разноплановых источников, автор проанализировала исторические обстоятельства создания, функциональные задачи, формы и структуру пограничной охраны, рассмотрела содержание и особенности служебно-боевой деятельности пограничников Подолья и Юго-Восточной Волины. Изучены формы и содержание контактов пограничников и местного населения в политико-идеологической, культурно-образовательной, экономической и социальной областях, оценены их характер и уровень самоорганизации. Выявлены служебные функции и направления деятельности пограничников, не связанные с выполнением прямых обязанностей по охране границы.

Автором диссертации введены в научный оборот ранее неизвестные, или недоступные исследователям документы центральных и региональных органов власти, таможи, пограничных формирований, других подразделений ОГПУ (НКВД) на территории Украины из фондов Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, государственных архивов Винницкой и Хмельницкой областей, отраслевых государственных архивов Службы безопасности и Министерства внутренних дел Украины.

С учетом конкретных исторических условий рассмотрены организационно-структурные, нормативно-правовые, служебно-оперативные и военно-технические

вопросы развития советской пограничной охраны на Подолье и Юго-Восточной Волыни в 1921-1939 гг. В частности, проанализированы особенности служебно-боевой деятельности личного состава Славутского, Ямпольского, Волочискского, Каменец-Подольского и Могилев-Подольского пограничных отрядов ОГПУ-НКВД СССР.

Исходя из современных методологических принципов, в диссертации нашло отражение участие личного состава пограничных отрядов в идеологической и политико-пропагандистской работе среди местного населения пограничных районов Подолья и Юго-Восточной Волыни. Раскрыты конкретные направления этого влияния в культурно-образовательной и социально-экономической сферах. Определена роль пограничников в борьбе с неграмотностью, развитии оборонно-спортивной работы с молодежью и развертывании внеэкономических форм стимулирования трудовой активности граждан.

С учетом особого статуса пограничной охраны, как структурной составляющей органов государственной безопасности, прослежено характер репрессий среди личного состава, а также участие пограничных отрядов в репрессивных акциях путем выполнения несвойственных их прямой служебно-боевой деятельности информационной, надзорной и репрессивной функций.

Автором обобщены результаты исследования служебно-боевой и внеслужебной деятельности пограничников Подолья и Юго-Восточной Волыни в 1921-1939 гг. Исходя из функциональных задач пограничной службы, сделана попытка оценить ее эффективность в условиях утверждения тоталитарного режима.

Ключевые слова: пограничник, граница, пограничная охрана, пограничные войска, пограничный отряд, Подолье, Юго-Восточная Волынь, ВЧК (Всероссийская Чрезвычайная Комиссия), ОГПУ (Объединенное Государственное Политическое Управление), НКВД (Народный комиссариат внутренних дел).

Kalens'ka A.V. The USSR ODPU–NKVS Frontier troops in Podillia and South-Eastern Volyn' in 1921 – 1939. – Manuscript.

The dissertation for a Candidate degree of Historical science on the speciality of 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2012.

In the dissertation on the basis of a wide range of published sources and archival materials the process of formation and activity of the USSR ODPU–NKVS subdivisions for the protection of Ukraine's state border with Poland and Romania within the territory of Podillia and South – Eastern Volyn' in 1921 – 1939 has been investigated.

On the basis of the conceptual gains of modern historiography and a wide variety of sources the author has analyzed the historical circumstances of formation, functional tasks, forms and structure of the frontier guards and highlighted the content and special features of service and combat activity of the frontier troops in Podillia and South – Eastern Volyn' in the determined period.

The forms and content of the relations of the frontier guards with the local population in the political – ideological, cultural – educational, economic and social spheres have been studied and their nature and level of self – organization have been estimated.

The service functions and directions of the frontier guards activity not connected with their direct border protection duties including their participating in the repressive actions of the regime have been established.

Key words: a frontier (border) guard, a frontier (border), frontier guards, frontier troops, a frontier (border) detachment, Podillia, South – Eastern Volyn', VNK (All – Russian Extraordinary Commission), ODPU (Unified State Political Administration), NKVS (People's Commissariat of Internal Affairs).

НБ НПУ



100153210

Підписано до друку 8 серпня 2012 р.

Формат 60х90/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Наклад 100. Зам. №238

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Хмельницького державного
центру науки, інновацій та інформатизації
29000, м. Хмельницький, вул. Свободи 36.

Свідоцтво ДК 4375 від 26.07.2012 р.

тел. (0382) 65-50-96

